

19. YÜZYILDA OSMANLI EKONOMİSİ

Erdinç TOKGÖZ

(Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06532, ANKARA)

Özet:

Bu çalışmada 19. Yüzyılda Osmanlı ekonomisinin özellikleri, bir yandan ana iktisadi faaliyet kolları açısından ele alınmış ve öte yandan bu görünüm, nüfus, eğitim ve kamu maliyesinin belirleyici sorunları çerçevesinde incelenmiştir. Bu sonuçlar bugünkü ekonomik sorunların teşhisinde faydalı olacaktır.

Abstract:

Ottoman Economy in the 19'th Century

The main features of the 19'th Century Ottoman Economy has been investigated in terms of main sectors of economic activity. On the other hand the determining influences of population growth, educational stand and public finance have deliberately been pointed out. Some conclusions seem to be of benefit in diagnosing today's economic problems.

GİRİŞ

Prof. Dr. Bernard Lewis'in şu yargısına katılmamak mümkün değil:

"Geleceği görebilmek için tarih bilmek çok önemli. Birey için hafıza neyse bir ulus için de tarih odur. Tarihini çarpıtan bir toplum nörotik bir kişi; tarihini bilmeyen bir toplum ise hafızasını kaybetmiş bir insan gibidir" (G. Kazgan)

Bu genel evrensel yargıyı Gazi Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin geçmişine bakarak şöyle somutlaştırıyor:

"Bir milletin doğrudan doğruya yaşantısı ile ilgili olan, o milletin ekonomik durumudur. Tarihin ve tecrübenin süzgecinden arta kalan bu

Anahtar Sözcükler: Osmanlı ekonomisi, 19. Yüzyıl ekonomisi.

Keywords: Ottoman economy, 19'th century economies.

hakikat, bizim milli hayatımızda ve milli tarihimizde, tamamen kendini göstermiştir. Gerçekten de Türk tarihi incelenecek olunursa, gerileme ve yıkılma nedenlerinin, ekonomik problemlerden başka bir şey olmadığı derhal anlaşılır." (İnan, 1972, sf. 35)

Hatırlatmaya çalıştığım bu iki evrensel geçerliliği olan görüş çerçevesinde tarihe bakmanın büyük önem taşıdığı kanısındayım.

19. yüzyılda kabına sığmayan, çığ gibi büyüyen ve yayılan Batı Avrupa devletlerinde iki temel özellik ortaya çıkmıştı: 1) Makina teknolojisinin günlük yaşama girmesi, 2) Bilimin “yükselen değer” olarak toplumca benimsenmesi. Hızlı sanayileşme ve yeni toplumsal değerler ile Batı dünyası tüm diğer toplumlar karşısında tartışılmaz bir üstünlük kazanmıştı.

Oysa 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti giderek derinleşen ekonomik, mali ve siyasal sorunlarla boğuşmaktan kurtulamamış, “yarı sömürge” bir toplum durumunda kalmıştı.

Bu incelememizle “19. yüzyılda Osmanlı Ekonomisi” nin belirleyici özelliklerini ve geri kalmışlığın temel nedenlerini ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık.

I. GENEL EKONOMİK YAPI

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi farklı gelişme düzeyinde olan bölgelere bölünmüş idi. Ulusal ekonomi ve ulusal piyasa oluşmamıştı. İstanbul, Selanik, İzmir, Beyrut gibi iç ve dış ticaretin ağırlıklı olduğu gelişmiş bölgeler vardı.

İmparatorluğun Suriye-Lübnan ve Basra bölgesi Fransa ve İngiltere ile yoğun ekonomik ilişkiler içindeydi. Osmanlı vilayetleri birbirleriyle değil, yabancı sınır ülkelerle ticarete öncelik vermişlerdi. Buna bağlı olarak ülkenin her sınır bölgesinde farklı para kullanıldığı görülüyordu. Bu farklılaşma ve kutuplaşma sosyal ve kültürel alana da yansımıştı.

19. yüzyılın sonuna kadar köylü kesimin pazara açılma girişimleri çok sınırlıydı. Tarım kesiminde, ekonomik, sosyal ve kültürel boyutlarda kapalı bir yaşam egemendi. Zira dış ticaretin GSMH'ya oranı %2 kadardı.

1890'larda Ankara ve Konya'ya demiryolunun ulaşması, bölgeyi iç ve dış ticarete açmış oldu. Tarımda piyasa için mal üretme dönemi başladı. Sosyo-kültürel açılım da başladı. Batı Anadolu'da, Adana'da ve Doğu Karadeniz'de piyasaya açılma daha erken başlamıştı. Bu yörelerde toprak sahipleri,

mültezimler, ağalar gibi feodal güçler, köylüyü kendilerine bağlayıp onun sırtından geçinmekteydi.

Yabancı tüccarların talep ettikleri tarımsal hammadde ve ürünler demiryolu ile limanlara taşınıyordu. Liman kentleri arasındaki taşıma ise küçük yelkenlilerle yapılıyordu. İçanadolu'da kervancılık, mal ve can güvenliğinin sağlandığı oranda gerçekleşebiliyordu.

Osmanlılar merkantilist düşünce ve uygulamalardan haberdar olmadılar. İhracata yönelik üretim anlayışı içine hiç girmediler. Temel anlayışları iç piyasanın ihtiyacını karşılamaktı. İç gümrüklerle bölgelerarası mal akımını yavaşlatma amacı güdülüyordu. İhracat sınırlandırılırken ithalat serbest bırakılmıştı. Birçok malın fiyatı kadılar tarafından narh şeklinde (idari fiyat) tespit ediliyordu. Böylece kazançlar sınırlandırılıyor ve sermaye birikimi önleniyordu.

Devletin dış ticaret politikası, sarayın, silahlı kuvvetlerin ve büyük kentlerin temel tüketim malları taleplerinin karşılanması ve vergi gelirlerinin artırılması amacına yönelikti.

Bu anlayışın gereği olarak 10. yüzyıl boyunca ithalatı kolaylaştıran mali ve idari politikalara önem ve öncelik verilmişti. İthalat artışı vergi geliri artışı şeklinde düşünülmüş ve ulusal ekonomiye zararları akla gelmemiştir.

II. NÜFUS VE EĞİTİM

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren savaşlar, bulaşıcı hastalıklar ve sürekli toprak kaybına bağlı olarak toplam nüfusu azalmıştır. Ülke her yönden küçülen bir konuma düşmüştür.

İ. Ortaylı'nın tespitlerine göre 19. yüzyılın ikinci yarısında toplam nüfus 30 milyon kadardır. Şehirli nüfusun oranı ise % 20 civarındadır (Ortaylı, 1995, sf. 182).

Özellikle 19. yüzyıl içinde ülke büyük boyutlarda iç ve dış göç ile karşı karşıya kalmıştır. Avrupa topraklarında kaybedilen her savaş sonrasında Müslüman nüfus Anadolu'ya dönmüştü. Devlet göçmen ailelere toprak vermiş ve yerleşmesini sağlamıştı. Yüzyılın başından itibaren Rusya ve İngiltere Balkanlarda milliyetçilik hareketlerini destekleyerek ve yönlendirerek Osmanlıların Avrupa'dan çıkarılmasını ve Anadolu'ya kapanmasını sağladılar.

Anadolu'da ise mal ve can güvenliği kalmayan köylüler zulme dayanamayınca güvenli bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardı.

Yüzyıl boyunca ülke tam bir kargaşa ve düzensizlik içindeydi. Ordu bozulmuş kışlalar birer isyancı güçler ocağı haline gelmişti. Saray, aile içi kavgalarla ve ülke mali krizle boğuşurken, padişahlar Selimiye Kışlası, Dolmabahçe Sarayı, Beykoz Kasrı, Mecidiye Camii, Teşvikiye Camii gibi "büyük ölü yatırımlar" a, hem de dış borç alarak, girişmişlerdi.

19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumları arasında hiyerarşik bir düzen veya geçiş yoktu. Bu düzensizlik veya devletin ilgisizliği II. Meşrutiyet'e kadar sürdü.

Devlet çoğunluğu okuryazar olmayan subay ve paşaların eline kalmıştı. Ülkede Mekteb-i Fünun-i Harbiye, II. Mahmut zamanında 1834'de kurulmuştu. İlk mekteplerin temelini teşkil eden Rüştiye Mektepleri 1838'de gerçekleşti. Sibyan mektebini bitiren çocuklar içinden seçilerek alınanlar 14 yaşına kadar bu okullarda öğrenim görmekteydiler. Başlangıçta sadece İstanbul'da faaliyet gösteren Rüştiye Mektepleri zamanla diğer şehirlere yayıldı.

III. TARIM

Osmanlı Devleti 19. yüzyıl boyunca iyi niyetli girişimlere rağmen ilkel bir tarım toplumu özelliklerini korudu. Yüzyılın hızlı sanayileşme sürecinin dışında kaldı. Anılan yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nde, toprağa dayalı kamu gelirlerinin yetersizliği nedeniyle, büyüyen bürokrasi ve memurlaşan ordunun artan giderlerini karşılamakta yetersiz kalınması sonucunda, iç ve dış borçlanma kaçınılmaz olmuştu.

Bozulan toprak düzenine bağlı olarak devlet ile toprağı işleyenler arasında mültezimler, ağalar, tefeciler gibi kademe kademe araçlar girdi. Aşar vergisi uygulaması (mültezimlik), tarım üreticilerini ezen bir uygulamaya dönüştü. Hava koşulları kötü gitmişse, çaresiz kalan köylü en yakın tefeciye borçlanıyordu. Bu tefeciler bazı bölgelerde bizzat ağadır, tüccardır, mültezimlerdir veya yakın kentteki sarraftır.

Köyünde teröre maruz kalan ve can güvenliği kalmayan köylüler toprağı bırakıp göç ediyordu. 19. yüzyıl boyunca Avrupa'da kaybedilen topraklarda yaşayan Müslüman nüfus Anadolu'ya göç etmişti. Devlet bunları boş Hazine topraklarına yerleştirmiş ve üretime geçmelerini sağlamıştır. Bu göçmenlerin üretici olmaları için vergi muafiyeti dahil her türlü teşvik tedbiri alınmıştı.

Savaşlarda verilen büyük kayıplar yanında bulaşıcı hastalıklar nedeniyle nüfus hızla azaldığından toprağı işleyecek yeterli işgücü yoktu. Ayrıca düzensiz iç göçlerin de etkisiyle bazı bölgelerde topraklar atıl kalıyordu. Ücretli tarım işçisi çalıştırma Çukurova dışında gelişmemişti.

Ayrıca büyükbaş hayvanlarını tefeciye kaptıran köylüler veya mültezimlerden kaçanlar, ağalara sığınır ve ortakçı olarak çalışırdı.

Köylü tarımsal faaliyetlerde kullandığı ilkel aletleri yakın çevresinden satın alır veya sipariş vererek ürettirirdi. Hemen hemen her köyde demirci, nalbant, marangoz gibi ustalar hizmet verirdi.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar köylülerin büyük kesimi giysilerini kendileri üretmekteydi. Buna "Ev Sanayi" aşaması diyebiliriz. Köylü ihtiyacının üstünde ürettiği her ürünü; köy çarşısı, kasaba pazarı, panayırlar ve yayla şenliklerinde değış tokuş yoluyla satardı.

IV. SANAYİ

Batı Avrupa'da "Sanayi Devrimi" toplumları ve insanları yenileyip bütünüyle değıştirirken, Osmanlı Devleti büyük bir ustalıkla bu devrime kapılarını kapatmayı başarmıştı.

Yüzyılın ilk yarısında kamu sermayeli Ordu ve Saraydan gelen talepleri karşılamak üzere İstanbul'da sınaî tesisler kuruldu. 1810'da Beykoz Deri Eşya (fişeklik, palaska, kundura v.s.), 1835'te İstanbul Feshane, 1845'te kumaş çeşitleri için Hereke, 1850'de pamuklu dokuma ürünleri için Bakırköy Bez ve en son olarak da 1892'de Yıldız Çini fabrikası faaliyete geçirildi.

Devlet özel kesimin ve esnafın şirketleşmesini teşvik girişimlerinde bulunmuştu. Ancak ülkede servet birikimine olanak tanınmadığı için sadece azınlıklar ve lövantenler girişimci durumundaydı. Müslüman zenginler sadece vakıf kurarak hayır işleri yapıyorlardı. Üst yöneticilerden Saray'a yakın olanlar, Boğazda yalılar veya konaklar yapabilme izni almışlardı.

Sultan Abdülaziz döneminde İslah-ı Sanayi Komisyonu'nu yaptığı çalışmalar sonunda dört ana konuda önerilerde bulundu (Ortaylı, sf. 184).

- 1) Sanayi mektepleri açmak,
- 2) Esnafı sınaî yatırımlara özendirmek,
- 3) Sergiler açarak sınaî ürünleri tanıtmak,
- 4) %5 olan gümrük resmini yükseltmek,

Gecikmeli de olsa İstanbul, Edirne ve Tuna vilayetlerinde Sanayi Mektepleri kuruldu. Gümrük tarifeleri değişmedi. Sanayi sergileri azda olsa açıldı. Yine az sayıda şirketleşme girişimleri oldu. Fakat bu girişimler yürümedi, şirketler iflas etti.

Tüm yatırım girişimleri acımasız dış rekabet engeliyle karşılaşıyordu. Ayrıca yetişmiş işgücü, altyapı ve hammadde darboğazları aşılamamıştı. Yabancıların kurup teslim ettikleri tesisler işletilemedi; yüksek maliyet ve düşük kalite ile ayakta kalmaları mümkün olmadı. Plansız programsız kamu destekli girişimler sadece ve sadece israfa yol açmıştı. Özellikle ülkede ulusal piyasayı oluşturacak altyapı ulaştırma ve haberleşme olmadığı için yatırımlar yürümemişti. Yaygın olan ve yerel ihtiyaçları karşılamaya yönelik ev sanayi, el sanatları ve atölye üretim canlılığını korumuştur. Ayrıca büyük vilayetlerin merkezlerinde azınlıklar ve yabancıların küçük ölçekli sınıai işletmeleri faaliyetlerini sürdürdüler. İç gümrükler, yerli sınıai üretimin rekabet gücünü yok etmişti. 1874'de ancak kara ticaretinde iç gümrükler kalktı. Deniz ticaretinde uygulanan gümrük vergileri ise 20. yüzyılın başında kaldırılmıştı.

V. DIŞ TİCARET

19. yüzyılda gelişen ve çeşitlenen dünya ticaretinden Osmanlı ekonomisi uzak kalmıştı. Ülke; sınırlı iç tüketimi olan, öz tüketim ağırlıklı bir ilkel tarım toplumu idi. Dış ticaret, emperyalist ülkelerin hammadde toplama ve sanayi malı satma politikalarının sonunda gelişme kaydetmişti. Yüzyıl boyunca dünya ticareti, dünya üretiminden daha hızlı bir artış göstermişti.

Ş. Pamuk'un DİE için gerçekleştirdiği çalışmadan yararlanarak 19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti konusunda şu temel bilgileri verebiliriz (Pamuk, 1995, sf. xv):

1) Osmanlı dış ticaret istatistikleri 1878'den sonra yayınlanmaya başlamıştır. Önceki dönemlere ait veriler yabancı kaynaklara dayanmaktadır.

2) Osmanlı Devleti dış ticaretinin (1830-1900 arasında) yaklaşık %60'ı zaman zaman %70'i dört ülkeyle gerçekleşiyordu: İngiltere, Fransa, Avusturya ve Almanya. Beşinci sırada Rusya gelmekteydi.

3) Düzenli ihraç edilen başlıca ürünler şunlardı: Fındık, incir, tütün, üzüm, pamuk, yapağı-tiftik, afyon, ham ipek, meşe palamudu ve zaman zaman buğday, zeytinyağı.

4) 19. yüzyılda ülke ithalatında vazgeçilmez iki tüketim malı, şeker ve kahve idi. İthalat içinde ağırlığı olan diğer mallar şöyleydi: pamuk ipliği, bez, kumaş, silah-cephane, makineler, maden kömürü, petrol, pirinç, çay, buğday, un, demiryolu malzemesi.

5) İthalat ve ihracat büyük çapta denizyolu ile gerçekleşiyordu. Yabancı gemilerle taşıma yapılıyordu. İstanbul ithalatın, İzmir ihracatın merkezi durumundaydı. İstanbul'a ithal buğday Anadolu buğdayından daha ucuza geliyordu. Ülkede koruyucu gümrük tarifesi yoktu.

Dış ticaretin gelişmesiyle Galata bankerleri büyük liman kentlerinde ithalat ve ihracatın finansmanı işlerine giriştiler ve kambiyo işlemlerine egemen oldular.

6) Dış ticaret bazı yıllar hariç (1837, 1851, 1861, 1862, 1896-97) sürekli açık vermiştir. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yönlendirmesi ile ihraç ürünlerinin üretimi dolayısıyla da ihracat artmıştı. Böylece daha fazla ithalat yapıldı. Yani dış ticaret hacmi büyüdü.

7) Ülke sürekli toprak kaybettiği için bağımsızlığa kavuşan bölgelerle yapılan iç ticaret dış ticarete dönüşmüştü.

1838 İngiliz Ticaret Anlaşması

Bu anlaşma 1838-41 arasında, Alman prenslikleri, Fransa, İspanya, İtalya, İskandinav Ülkeleri ve Rusya ile imzalandı. Osmanlı ekonomisi açık pazar ilan edildi. Prof. Dr. Pamuk'a göre "Osmanlı yönetimi, anlaşmanın iktisadi ve mali sonuçlarından habersiz olmamakla birlikte esas olarak siyasal nedenlerle masaya oturmuştur" (Pamuk, 1997, sf. 166).

Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti mal, insan ve hizmet akımını tek tarafı olarak serbest bıraktı. Böylece eski imtiyazların tümüne ilave yeni kolaylıklar getirildi. Gerek ithalat gerek ihracat yabancı tüccarlara açıldı. Yerli yabancı tüccar ayrımı kalkmış oldu. Osmanlı Devleti "tarife dışı engeller" diye nitelediğimiz sınırlayıcı önlemlere, Avrupa devletlerinin isteğine uyararak, son vermiş oldu. 1838 Ticaret anlaşması gereğince Osmanlı Devleti ithalat değeri üzerinden %5, ihracat değeri üzerinden ise %11 gümrük vergisi uygulayacağını kabullenmişti. Bu olağanüstü çarpık gümrük politikası yabancı malların ülkeyi iç pazar haline getirmesine yol açtı. Oysa ABD ve Almanya'da siyasal birliğe geçiş Gümrük Birliği'nin gerçekleşmesinden sonra mümkün olmuştu.

Batı Avrupa ülkeleriyle yapılan bu anlaşmaların ard arda gelişi deniz ve kara ticaretini hızlandırdı. 1838-1854 arasında ortalama dış ticaret hacmi %5 arttı.

VI. OSMANLI MALİYESİ VE TAĞŞİŞ

Osmanlı maliyesi II. Mahmut'a kadar genellikle "müsadere" yoluyla kamu gelirlerini arttırmaya gidiyordu. Bu yolla siyasal güç edinmeye çalışanlar sindiriliyor hatta zorunlu göçe tabi tutuluyordu.

Olağanüstü artan kamu harcamalarını karşılamakta zorlanan Hazine toplam para arzını arttırmak için "tağşiş" yoluna gitme kararı ve uygulaması içine girmişti.

Hazine dolaşımdaki gümüş oranı yüksek akçeleri tedavülden kaldırıp bunların yerine gümüş oranı düşük daha fazla miktarda yeni sikkeler piyasaya sürmekteydi. Böylece kolay yoldan ve kısa vadede devlet gelirlerini (nakit olarak) arttırmak mümkün oluyordu.

Bu olanak yani tağşiş sık sık kullanıldığı halde kamu açıkları kapanmıyordu. Çünkü savaşlar, iç isyanlar ve Saray'ın gösteriş harcamaları mali krizin aşılmasına olanak vermiyordu.

Tağşişe karşı halk, memurlar ve askerler satın alma güçleri azaldığı için hep karşı çıktılar. Yabancı sarraflar ve tüccarlar piyasaya sahte ve değersiz madeni paralar sürdüler ve büyük menfaatler sağladılar.

III. Selim halka altın ve gümüş eşya saklamanın ve kullanmanın haram olduğunu söyleyerek bunları darphaneye teslim etmelerini istemişti. Toplanan madenlerden düşük ayarlı sikkeler kesildi. II. Mahmut döneminde 35 kez altın sikkeler ve 37 kez gümüş sikkeler tağşişe tabi tutuldu (Önsoy, 1999, sf.42).

Çaresiz kalan Hazine 1840'da kağıt para "Kaime"yi (Kavaim-i Nakdiye-i Muteberi) çıkardı. Kaime, madeni para yerine kullanılan bir çeşit Hazine bonusu idi. 1850'den itibaren kaimeler hızla değer kaybetti.

Sonunda Abdülmecit dış borçlanma yoluna gidilmesine izin vererek, mali krizin aşılması yolunda yeni bir dönem başlatıldı.

VII. DIŞ BORÇLANMA

Padişah Abdülmecit zamanında yönetim mali krizi aşmak için dış borç arama kararı aldı. Sadrazam Ali Paşa, İngiliz-Fransız sermaye çevreleriyle ön

anlaşma yaptı. Fakat padişah onay vermedi. Bunun üzerine halktan bağış toplandı ve Mısır'dan vergi peşin istenerek nakit sorunu geçici olarak aşıldı.

Ancak Kırım Savaşı'nın getirdiği olağanüstü harcamaları karşılamak için Abdülmecit çaresiz dış borçlanmaya onay verdi (4 Ağustos 1854 tarihli ferman) (Önsoy, 1999, sf. 44).

Rusya karşısında Osmanlı Devletini destekleme kararı alan İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle ilk borçlanma 24 Ağustos 1854'te gerçekleşti.

Böylece 1854'te başlayan dış borçlanma hemen hemen her yıl ve esas olarak Fransız ve İngiliz sermaye piyasalarından olmak üzere iflasın ilan edildiği Ekim 1875'e kadar devam etti.

Moratoryum'dan Düyun-u Umumiye İdaresine

Osmanlı Devleti 6 Ekim 1875'te yayınladığı bir kararname ile iç ve dış borçların ana para ve faizlerinin 5 yıl süre ile %50 oranında ödeneceğini ilan etti. Bu ödemenin yarısının nakit yarısının da tahvil olacağını açıkladı (Önsoy, 1999, sf. 106). Ancak Osmanlı Hazinesi Hükümetin bu taahhüdünü de yerine getiremedi.

Nisan 1876'da Hükümet "moratoryum" ilan etti. Beş yıl süreyle borç ödemeleri durduruldu. Sonunda alacaklı büyük devletlerin baskısına evet diyen Osmanlı Hükümeti 20 Aralık 1881'de Muharrem Kararnamesi ile Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasına izin verdi.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı büyük ölçüde borç bulunamadığı için Kaime basılarak finanse edilmeye çalışıldı. Bu uygulama enflasyonu kamçılıdı. Bu savaşta hem toprak kaybedildi hem de (800 milyon FF) tazminat ödeme durumunda kaldı.

Muharrem Kararnamesi ile dış borçların miktarında indirim yapılırken; borç koşulları yeniden düzenlendi. Buna karşılık ülkede ikinci bir mali idarenin faaliyete geçmesine izin verildi. Alacaklılar İdaresi 12 vergi çeşidini toplama yetkisini aldı. Ayrıca yurt içinde örgütlenmeye girişti. 20. Yüzyılın başında İdare'nin personel sayısı beş bini aşmıştı. İdare Osmanlı Devleti gelirlerinin yaklaşık 1/3'ünü topluyordu. Kurulda yabancı alacaklı devletlerin temsilcileri yanında Galata Bankerlerinin ve Hazinesinin bir temsilcisi de bulunuyordu. İdare daima temsil ettiği yabancı ülkelerin çıkarlarını savundu ve izledi. Gerektiğinde güç gösterisinde bulunmaktan geri kalmadı.

Bu idare vergilendirdiği ekonomik faaliyetleri teşvik etti. Böylece hem üretime, hem ihracata ve hem de vergi gelirlerinin artmasına katkı sağladı. Ayrıca, İdare'nin verdiği güvenle borçlanma riski azaldı, daha elverişli koşullarda borçlanma ortamı doğdu. Borçlar vadesinde ödenir oldu. İdare mali disiplini ve kayıt sistemi getirdi.

VIII. BANKACILIK

Tanzimat dönemi yenilikleri arasında bir yabancı sermayeli banka kurulması olayı vardır. Biri İtalyan diğeri Fransız iki bankerin kurduğu (1945) İstanbul Bankası 1850'de kapandı (H. Kazgan, 1997, sf. 31).

1856'da kurulan İngiliz sermayeli Bank-ı Osmani'nin (Ottoman Bank) ardından, 1862 dış istikrazını üstlenen bir Fransız mali grubunun ortaklığı ile 1863'te İstanbul'da Bank-ı Osmani Şahane adıyla yeni bir banka kuruldu. Sermaye temsilcileri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan sözleşmeye göre bankanın imtiyaz süresi 30 yıl idi.

İlk kez yabancı sermayeli bir banka Osmanlı kanunlarına göre kurulmuş oluyordu. Osmanlı Bankası, bir devlet bankası imtiyazına sahipti. Ancak yöneticiler, dış sermaye sahiplerince belirleniyordu. Osmanlı Devleti'nin denetimi kağıt üzerinde öngörülüyse de hiç olmadı.

Banka, Düyun-u Umumiye İdaresi'nde bir temsilci bulundururdu. 1914'te 62'si Ortadoğu'da olmak üzere bankanın 82 şubesi vardı. Ayrıca Fransa, İngiltere ve Tunus'ta temsilcilikleri vardı.

1931'den sonra TC Merkez Bankası faaliyete geçince Osmanlı Bankası ticari bir banka konumuna geldi. Halen Doğu Holding'e ait ulusal banka durumundadır.

1877-78 Savaşı sırasında Osmanlı Bankası devlete borç vermedi. Devlet bankaya verdiği imtiyazları geri aldı ve kağıt para basmaya girişti. Banka, başta Tütün Rejisi olmak üzere yabancı yatırımlara ortak oldu. Düyun-u Umumiye İdaresi ile işbirliği yaparak para ve maliye politikaları oluşturdular ve yönettiler.

IX. TÜTÜN REJİSİ

Düyunu Umumiye İdaresi ikinci bir Maliye Bakanlığı gibi çalışmakla kalmamış aynı zamanda çeşitli şirketler aracılığıyla ticarette yapmıştır. Tuz tekelini ele geçirdikten sonra tütün tekelini de ele geçirmenin dolaylı da olsa

anlaşma yaptı. Fakat padişah onay vermedi. Bunun üzerine halktan bağış toplandı ve Mısır'dan vergi peşin istenerek nakit sorunu geçici olarak aşıldı.

Ancak Kırım Savaşı'nın getirdiği olağanüstü harcamaları karşılamak için Abdülmecit çaresiz dış borçlanmaya onay verdi (4 Ağustos 1854 tarihli ferman) (Önsoy, 1999, sf. 44).

Rusya karşısında Osmanlı Devletini destekleme kararı alan İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle ilk borçlanma 24 Ağustos 1854'te gerçekleşti.

Böylece 1854'te başlayan dış borçlanma hemen hemen her yıl ve esas olarak Fransız ve İngiliz sermaye piyasalarından olmak üzere iflasın ilan edildiği Ekim 1875'e kadar devam etti.

Moratoryum'dan Düyun-u Umumiye İdaresine

Osmanlı Devleti 6 Ekim 1875'te yayınladığı bir kararname ile iç ve dış borçların ana para ve faizlerinin 5 yıl süre ile %50 oranında ödeneceğini ilan etti. Bu ödemenin yarısının nakit yarısının da tahvil olacağını açıkladı (Önsoy, 1999, sf. 106). Ancak Osmanlı Hazinesi Hükümetin bu taahhüdünü de yerine getiremedi.

Nisan 1876'da Hükümet "moratoryum" ilan etti. Beş yıl süreyle borç ödemeleri durduruldu. Sonunda alacaklı büyük devletlerin baskısına evet diyen Osmanlı Hükümeti 20 Aralık 1881'de Muharrem Kararnamesi ile Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasına izin verdi.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı büyük ölçüde borç bulunamadığı için Kaime basılarak finanse edilmeye çalışıldı. Bu uygulama enflasyonu kamçıladi. Bu savaşta hem toprak kaybedildi hem de (800 milyon FF) tazminat ödeme durumunda kalındı.

Muharrem Kararnamesi ile dış borçların miktarında indirim yapılırken; borç koşulları yeniden düzenlendi. Buna karşılık ülkede ikinci bir mali idarenin faaliyete geçmesine izin verildi. Alacaklılar İdaresi 12 vergi çeşidini toplama yetkisini aldı. Ayrıca yurt içinde örgütlenmeye girişti. 20. Yüzyılın başında İdare'nin personel sayısı beş bini aşmıştı. İdare Osmanlı Devleti gelirlerinin yaklaşık 1/3'ünü topluyordu. Kurulda yabancı alacaklı devletlerin temsilcileri yanında Galata Bankerlerinin ve Hazinesinin bir temsilcisi de bulunuyordu. İdare daima temsil ettiği yabancı ülkelerin çıkarlarını savundu ve izledi. Gerektiğinde güç gösterisinde bulunmaktan geri kalmadı.

Bu idare vergilendirdiği ekonomik faaliyetleri teşvik etti. Böylece hem üretime, hem ihracata ve hem de vergi gelirlerinin artışına katkı sağladı. Ayrıca, İdare'nin verdiği güvenle borçlanma riski azaldı, daha elverişli koşullarda borçlanma ortamı doğdu. Borçlar vadesinde ödenir oldu. İdare mali disiplin ve kayıt sistemi getirdi.

VIII. BANKACILIK

Tanzimat dönemi yenilikleri arasında bir yabancı sermayeli banka kurulması olayı vardır. Biri İtalyan diğeri Fransız iki bankerin kurduğu (1945) İstanbul Bankası 1850'de kapandı (H. Kazgan, 1997, sf. 31).

1856'da kurulan İngiliz sermayeli Bank-ı Osmani'nin (Ottoman Bank) ardından, 1862 dış istikrazını üstlenen bir Fransız mali grubunun ortaklığı ile 1863'te İstanbul'da Bank-ı Osmani Şahane adıyla yeni bir banka kuruldu. Sermaye temsilcileri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan sözleşmeye göre bankanın imtiyaz süresi 30 yıl idi.

İlk kez yabancı sermayeli bir banka Osmanlı kanunlarına göre kurulmuş oluyordu. Osmanlı Bankası, bir devlet bankası imtiyazına sahipti. Ancak yöneticiler, dış sermaye sahiplerince belirleniyordu. Osmanlı Devleti'nin denetimi kağıt üzerinde öngörülüyse de hiç olmadı.

Banka, Düyun-u Umumiye İdaresi'nde bir temsilci bulundururdu. 1914'te 62'si Ortadoğu'da olmak üzere bankanın 82 şubesi vardı. Ayrıca Fransa, İngiltere ve Tunus'ta temsilcilikleri vardı.

1931'den sonra TC Merkez Bankası faaliyete geçince Osmanlı Bankası ticari bir banka konumuna geldi. Halen Doğu Holding'e ait ulusal banka durumundadır.

1877-78 Savaşı sırasında Osmanlı Bankası devlete borç vermedi. Devlet bankaya verdiği imtiyazları geri aldı ve kağıt para basmaya girişti. Banka, başta Tütün Rejisi olmak üzere yabancı yatırımlara ortak oldu. Düyun-u Umumiye İdaresi ile işbirliği yaparak para ve maliye politikaları oluşturdular ve yönettiler.

IX. TÛTÛN REJİSİ

Düyunu Umumiye İdaresi ikinci bir Maliye Bakanlığı gibi çalışmakla kalmamış aynı zamanda çeşitli şirketler aracılığıyla ticarete yapmıştır. Tuz tekeli ele geçirdikten sonra tütün tekeli de ele geçirmenin dolaylı da olsa

yolunu bulmuştu. Bunun için Osmanlı Bankası, Credit Anstalt ve S. Bleichröder ile ortaklaşa “Müşterek ül Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye” şirketini 4.4 milyon lira sermaye ile kurarak tütün tekeli de almıştır.

Kısaca Reji İdaresi diye anılan bu şirket ülke içinde tütün ekimini, tütün alım fiyatını, tütünün işlenmesini ve satışını, ayrıca ithalatı ve ihracatı tek başına yönlendiriyor ve denetliyordu. Üreticiden çok düşük fiyattan alıp, çok yüksek fiyattan işleyip satıyordu. Bu uygulama “tütün kaçakçılığını” cazip hale getirince reji idaresi Hükümeti ikna edip çıkarttığı kanun ile oluşturduğu “Kolcu Örgütü” aracılığıyla tütün kaçakçılarıyla mücadeleye girişti. Bu mücadelede binlerce insan öldü. Sürekli şikayetler karşısında Abdülhamit yönetimi konuyu yakından araştırmış, delilleriyle doğruluğunu görmüş olduğu halde, Reji İdaresine verilmiş imtiyazların süresi bitmediği için (10 yılı daha vardı) girişimde bulunma cesaretini gösterememişti.

Ülkede çok yaygın şekilde tütün ekimi yapıldığı için Reji İdaresi için denetim çok pahalıya geliyordu. İç denetim yanında dış yani ithalat ve ihracatı da denetlemek gerekiyordu.

Tütün Reji Şirketi Düyunu Umumiye İdaresi'nin bir yan kuruluşu idi. Şirket tamamen yabancıların yönetimindeydi. Çok az sayıda Osmanlı vatandaşı idarede memur olabilmış idi. Kolcuların çoğunluğu azınlıklardan oluşmaktaydı.

Tütün Rejisi İdaresi kurulmadan önce ülkede tütün ticareti serbest idi. Devlet “bandrol” yöntemiyle tütün ticareti üzerinden vergi alıyordu. Reji kurulduktan sonra tüccar ve aracılar işsiz kaldı.

İkinci Fethi Okyar Hükümeti programında (27 Kasım 1924) Reji konusu şöyle ele alınmıştı: “...Sevinç duyulacak bir konu da “Reji şirketinin” kaldırılması kararıdır. Önümüzdeki Şubat ayının sonunda bu şirketin çalışmalarına son verilecektir. Mali yıl bitiminden önce tütün sorununu, milletin üretim ve ekonomik gücü ile devletin çıkarlarını birarada düşünerek çözümlenmeye gayret edeceğiz.”

SONUÇ

1820'lerden I. Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık 100 yıllık sürede, Osmanlı İmparatorluğu Batı'nın askeri, siyasi ve ekonomik gücü ve baskısı karşısında gerilemiş ve içe kapanmıştır. Devleti yeniden düzenleme ve Batı'ya açma reformları başarılı olmamıştır. Çünkü ülke Sanayi Devrimini yaşamamış ve ilkel bir tarım toplumu olarak kalmıştır.

"... Kılıçla fetih yapanlar, sabanla fetih yapanlara yenilmeğe ve sonunda yerlerini terketmeğe mahkumdurlar."

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 17 Şubat 1923'te Türkiye İktisat Kongresi'ni açarken yaptığı konuşmasında bu önemli ve doğru teşhisi koyduktan sonra Nutuk'ta şöyle devam ediyor; "Osmanlı hükümdarları ve yakınları, parıltılı büyük gösterişler içinde yaşayabilmek için ülkenin ve ulusun bütün kaynaklarını kuruttuktan başka, ulusun her türlü gelirini karşılık göstererek ve devletin onurunu, şerefini ayaklar altına alarak birçok borçlara girmişlerdi. O denli borçlanmışlardı ki devlet bu borçların faizlerini bile ödeyemeyecek duruma düşmüş, dünya gözünde batmış sayılmıştı."

Bu vezir cümlelerle ortaya konan tarihi gerçeklere ve doğrulara yürekten katıldığımı ifade etmekle yetiniyorum.

KAYNAKÇA

- Berkes, N., "Türkiye İktisat Tarihi", Cilt II., Gerçek Yayınları, İstanbul, 1970
- Eldem, V., "Harb ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi", Ankara, 1994
- İnalçık, H., "Osmanlı Devleti'nin Doğuşu", İktisat Dergisi, Ekim 1999.
- İnan, A., "Devletçilik İlkesi", Türk Tarih Kurumu, 1972, Ankara.
- Kazgan, G., "İktisadi Düşünce", Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Kazgan, H., "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi", T. Bankalar Birliği, İstanbul, 1997.
- Kuyucuklu, N., "İktisadi Olaylar Tarihi", İstanbul, 1982.
- Kütükoğlu, M., "Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II", İÜ Ed. Fak., 1976.
- Ortaylı, İ., "İmparatorluğun En Uzun Yılı", Hil. Yay., 1995
- Önsoy, R., "Osmanlı Borçları", Turhan Kitabevi, 1999.
- Pamuk, Ş., "19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", DİE, Ankara, 1995.
- Pamuk, Ş., "Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi" Gerçek Yayınları, 1997.
- Pamuk, Ş., "Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi", Ankara, 1984.
- Sayar, A. G., "Osmanlı İktisadi Düşüncesi'nin Çağdaşlaşması", İstanbul, 1986.
- Tokgöz, E., "Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi", İmaj Yayınları, Ankara, 1999.